

НАСЕЛЕННЯ СОФІЇВСЬКОГО ТИПУ ПАМ'ЯТОК КИЇВСЬКОГО ПОДНІПРОВ'Я ЯК
ПРОЯВ ЗАНЕПАДУ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті наведено відомості про населення фіналу Трипільської культури Київського Подніпров'я, відомого за пам'ятками софіївського типу другої половини етапу С II (3200/3100 – 2800 рр. до н.е.). Розглядаються питання господарства, яке через загальні тенденції в кліматичних змінах орієнтувалося на дрібну рогату худобу і вирощування злаків. Через посилення військових конфліктів з'являються укріплені поселення (можливо племінні центри), збільшується кількість зброї, виділяється військова верхівка, що відобразилося в появі кремаційних могильників. Активні обмінні і культурні контакти інкорпують населення Київського Подніпров'я в середовище ранньобронзових культур Центральної і Південної Європи – Кулястих амфор, Баден-Костолац-Коцофені I-III, Чернавода II.

Ключові слова: пізньотрипільське населення, Київське Подніпров'я, софіївський тип пам'яток, етап С II, кремаційні могильники, баденізація.

Фінал трипільської культури Київського Подніпров'я (друга половина етапу С II, 3200/3100 – 2800 рр. до н.е.) пов'язаний з населенням, що відоме за пам'ятками софіївського типу, який за аналогією з Усатовим інколи виділяють в окрему ранньобронзову культуру. Від перших розкопок спочатку поселень, а згодом і унікальних кремаційних могильників, у їх дослідників виникало більше питань ніж відповідей про походження цього культурного утворення, його трактування і датування. В даній статті наведено історіографічні відомості і основні концепції, що стосуються реконструкції життєдіяльності софіївських общин Київщини. Робиться чергова спроба обґрунтування причин виникнення цього явища в контексті глобальних соціокультурних змін кінця енеоліту-ранньої бронзи Південно-Східної Європи.

З перших розкопок В.В. Хвойки на Кирилівських висотах і в Бортничах [14; 16; 30], населення, що утворило ці пам'ятки вже певною мірою пов'язувалося з нововідкритою трипільською культурою. Згодом з дослідженням в сер. XX ст. ґрунтових кремаційних могильників Чернин, Завалівка, Софіївка, Червоний Хутір і одиначного поховання в Чапаївці, В.І. Канівцем, Ю.М. Захаруком, В.М. Даниленком, М.Л. Макаревичем і В.О. Круцом [6], було сформовано поняття про фінальну стадію Трипілья в Київському Подніпров'ї, генетично пов'язану з пам'ятками етапу С I – лукашівського і чапаївського типів [21]. Ю.М. Захарук не виключав впливів з боку культур періоду ранньої бронзи (кулястих амфор, середньодніпровської), що проявлялися в формі військових конфліктів, підтвердженням

чого є різке збільшення зброї, але відкидав ідею їх включення до складу софіївського населення [10, с. 13–14].

Інші дослідники з огляду на відмінності софіївських старожитностей від комплексів початку пізнього Трипілья, вже на початку їх виділення піддали критиці трактування закономірного розвитку культури, в результаті якого софіївський тип виник з лукашівського. Так, В.М. Даниленко запропонував теорію неолітизації Трипілья [4], а В.О. Круц припустив впливання до складу пізньолукашівського населення частини найпізніших общин середньостогівської КІС, відомих за пам'ятками типу Пивиха, які й спричинили, на думку вченого, до трансформації культури [21, с. 153–155].

Таким чином, Ю.М. Захаруком було сформовано теорію близьку до автохтонної, що базувалася на співставленні частково розкопаних поселень Кирилівські висоти, Бортничі, Пирогово, Підгірці, Козаровичі, Сирець 1 і могильників в єдиний тип [11]. Згодом їх було пов'язано з розвиненим Трипільям за посередництва типу Лукаші [21]. В той час проблема пізнього Трипілья активно вирішувалася й іншими археологами. Тому розглядаючи Київське Подніпров'я в контексті всієї КІС Кукутень-Трипілья В.Г. Збеневич зазначив про існування незаповненого хронологічного розриву між населенням софіївського і лукашівського типів [12]. В.А. Дергачьов, обґрунтовуючи відокремлення різних груп пам'яток, вказав на активний процес поширення бринзеножванецьких традицій, які значною мірою й визначили їх загальнопізньотрипільський об-

раз [5]. Таким чином, вчений загострив питання про походження софіївської групи пам'яток, пов'язуючи його з ареалом городсько-волинської групи. Аналогічної думки в питанні походження софіївських старожитностей дотримувалась і Т.Г. Мовша [26, с. 248–249]. До того ж, ще Т.С. Пассек відносила пізньотрипільські пам'ятки Київщини до городсько-волинського ареалу, які були відділені тільки після відкриття могильників. Л.І. Авілова, досліджуючи обряд поховання енеоліту Південно-Східної Європи, розглянула відомі на 1980-ті рр. варіації поховань і дійшла висновку, що неможливо пов'язувати софіївський тип з розвиненим Трипіллям по прямій лінії розвитку через вагомі типологічні відмінності, що склалися в процесі складного шляху їх формування [1].

Бачення проблематики докорінним чином змінилося з інтеграцією української археології в загальноєвропейський процес дослідження. Адже пояснення витоків утворення цілих археологічних культур або їх окремих локальних груп не може обмежуватися сучасними політичними кордонами. Тому вихід з друку в 1995 р. ряду фундаментальних досліджень в третьому томі «Baltic-Pontic studies», пов'язаних з аналізом матеріалів могильників софіївського типу, ознаменував собою важливу віху в процесі трактування цього феномену. Крім українських учених до роботи долучилися польські колеги, що дозволило подивитися на проблему під іншим кутом зору. Дещо раніше польськими дослідниками Я. Круком і С. Мілісаускасом вже було висунуто і обґрунтовано ідею «баденізації», впливу культурного кола Баден-Костолац-Коцофень на процес трансформації населення культури лійчастого посуду на території Польщі. Тому, прояви цих культурних віянь було віднайдено й в софіївських матеріалах [35–37; 2].

Наведемо короткий опис результатів, отриманих цим колективом дослідників. Аналізуючи особливості кераміки з софіївських кремаційних могильників С. Кадров, А. Косько і М.Ю. Відейко виділили ряд орнаментальних і типологічних особливостей, що не мають аналогій з керамікою лукашівського типу. Вчені пояснили їх появу двома можливими шляхами: складними багатоступеневими і важко пояснюваними, з точки зору еволюційного підходу, потоками з традицій культур Полгар, люблінсько-волинської і Бодрогкерештур, що синхронні розвиненому Трипіллю; із середовища синхронних Софіївці культур Баден-Костолац-Коцофені I-III-Чернавода II [35].

Іншими дотичними доводами культурного впливу, а можливо і прямого вливання насе-

лення із території Закарпаття, стало визначення абсолютної хронології, в межах якої датується час утворення софіївських могильників. С. Кадров зазначає, що софіївський тип є недовготривалим явищем [36, с. 141], яке існувало близько 100–130 років, що відповідає 2920 – 2790 рр. до н.е. За С. Кадровим та іншими дослідниками це час найпізніших етапів існування культур Костолац і Коцофені і культури Чернавода II [36, с. 146]. Причини проникнення в Київське Подніпров'я цих культурних елементів вчений розглядає на фоні експансії ямної культури в пониззя Дунаю. Враховуючи те, що це відбувалося на 500 років пізніше ніж фінал культури Полгар, Бодрогкерештур, Лажняни і пізньої фази люблінсько-волинської культури, традиції культури Полгар в Софіївці, С. Кадров розглядає як результат непрямого, тривалого і багатоступеневого процесу успадкування [36, с. 147].

На користь немісцевого походження частини або всього населення, що було поховане в могильниках софіївського типу, можуть стати непрямі докази, пов'язані з матеріалом для виготовлення їх поховального інвентарю. Так, ще Ю.М. Захарук зазначав, що виявлені в похованнях бусини, виготовлені з матеріалу (гешир, бірюза, мрамор), походять з території Ірану, Кавказу чи Середземномор'я [10, с. 6; 39] і бурштину, поширеного в Прибалтиці, є свідченням розвитку торгівельних відносин. Аналіз кам'яної сировини, з якої були виготовлені бойові сокири, проведений В.Ф. Петрунем, також показав її переважно немісцеве походження. Частина геологічних матеріалів локалізовані в Середньому Подністров'ї [39, с. 194], а деякі сокири виготовлені із осадової породи плеврит, що походять із закарпатської улоговини на захід від р. Прут [39, с. 195, 196, 199], території що була зайнята культурою Баден. Решта сокир були зроблені з південнобузького матеріалу [39, с. 196]. Також більшість крем'яних знарядь, що виготовлені за макролітичною технологією [34], потребували гарної крем'яної сировини, що походить з Волині [39, с. 199]. Тому, як показують дослідження, носії енеолітичних культур Центральної Європи часто відряджали експедиції для видобутку і транспортування волинського кременю на 200 і більше км [40]. Очевидно, що на Київщину крем'яні і кам'яні знаряддя потрапили вже в готовому вигляді із городських пам'яток, на яких і відбувалось їх виробництво.

Додатковими свідченнями залежності фінального Трипілля від загальноєвропейського процесу баденізації, про що наголошує М.Ю. Відейко [2; 41], є й інші особливості софіївського

населення, що відбилися в їх життєдіяльності. Щодо самого обряду кремації, варто відмітити важливе питання, яке у своїх статтях порушили С. Косько і М.Ю. Відейко [37]. Намагаючись пояснити причину появи і віднайти можливі витoki цього явища, вчені відзначили найближчі аналогії в середовищі Тисаполгар (могильник Тібава) [2; 37], культури що є біль ранньою генетичною основою Бадену. Провівши паралелі зі специфікою формування поховання і принципом розміщення інвентарю в Тібаві і софіївських могильниках, М.Ю. Відейко зазначив повну схожість їх структури. Відмінність полягала лише в характері ґрунту бо на відміну від піщаних дюн Київщини, там чітко простежувалися контури поховальних ям, в кожній з яких було декілька купок попелу в урнах і без, а також інвентар. Тому, вчений припустив, що для софіївських могильників трактування кожного скупчення як окремого поховання з великою вірогідністю є помилковим [2]. Таким чином, М.Ю. Відейко поставив питання про необґрунтованість виділення безінвентарних поховань, адже вони відносяться до таких, які вміщують зброю, прикраси і побутові речі, а, отже, і невинуватість їх ділення на «багаті» і «рядові», що доводив О.Г. Колесніков [17]. Очевидно, що на цих могильниках могли бути поховані виключно представники військової верхівки і перших вождів.

Щодо поселенських пам'яток, то на даному етапі дослідження їх відомо близько п'ятдесяти. Топографічно більшість з них пов'язані з боровими і лесовими терасами і особливо їх мисами, що з декількох сторін відокремлені ярами [13]. Багато поселень розташовувались на місці попередніх лукашівських, як Козаровичі, Євминка 1 [21; 31] Крім традиції, це пояснюється напруженими військовими стосунками в середовищі населення початку доби бронзи. Підтвердженням цього є штучно укріплена земляним ровом частина поселення Козаровичі [21, с. 111–116]. Крім кільцевого рову там були виявлені ямки від стовпових конструкцій, що за аналогіями з укріпленнями культури лійчастого посуду в Броночиці [18], можуть бути залишками палісаду [3]. Хоча В.О. Круц і не зафіксував вал, можна логічно припустити його утворення викидом землі з рову.

Схожа ситуація простежується на сусідніх пам'ятках городсько-волинської групи (Корнин, Паволоч та інш.) [27], населення якої споруджувало укріплення і використовувало для поселень високі миси під загрозою наступу носіїв культури кулястих амфор [7, с. 41–42]. Разом з цим, в порівнянні з попередніми лукашівськими, зростає кількість поселень в заплавах Дніпра і

Десни (Сирець 3, Зазим'є, Новосілки), що викликано посиленням ролі дрібної рогатої худоби (ДРХ) в складі стада. Хоча частка ДРХ менша ніж у випадку з усатівськими пам'ятками Північно-Західним Причорномор'я, на поселеннях з яких проведено підрахунки остеологічного матеріалу (Сирець 1), це домінуюча тварина, що складала 63% [22, с. 137, с. 141]. Очевидно, в Подніпров'ї, на відміну від степових районів зайнятих усатівським населенням, скотарство не набувало відгінного характеру.

Дотичним доводом посилення ролі вівчарства є збільшення кількості пряслиць з поселень, що використовувалися для виготовлення шерстяної пряжі і одягу з неї. Дослідження поселення в Броночиці фази лійчастого посуду, яке також зазнало впливу баденізації, показало збільшення ролі овець в житті населення другої половини IV тис. до н.е., що було викликано ростом об'ємів виготовлення шерстяного полотна. Також, було встановлено постійний приток овець з інших популяцій, що запобігало виродженню стада. Разом з імпортом кераміки і кременю, що інколи походив за 200 км, це демонструє високий рівень торговельних відносин в той час [40]. К. Крістіансен теж вважає, що полотно за доби ранньої бронзи було одним з товарів, наряду з міддю і сіллю, яке транспортувалося для обміну на великі відстані. Тому, можна припустити, що софіївське населення, не маючи доступу до багатих родовищ міді чи солі, за аналогією з мікрорегіоном Броночица, теж продукувало текстиль, як основний продукт обміну на привозні матеріали. А поселення в Козаровичах, що розташовувались біля широкої заплави Дніпра, де були ідеальні умови для випасу худоби, було центром софіївського племені, можливо, одним з декількох. Поширення в той час активних торговельних зв'язків, може розкрити й роль в ньому Київщини. Адже, як показують дослідження [24], саме сюдою проходили основні «транс'європейські» торговельні шляхи доби бронзи і раннього залізного віку, підтвердженням чого є багатий поховальний інвентар софіївських могильників німецького походження.

Аналізуючи співвідношення різних груп тварин домашнього стада з поселень культур енеоліту-ранньої бронзи Південно-Східної Європи, В.А. Дергачьов дійшов висновку, що посилення ролі ДРХ пов'язане з глобальними природними змінами адже загальна динаміка стада корелюється із фундаментальними трансформаціями археологічних культур кінця енеоліту – початку доби бронзи [8, с. 238]. Дійсно кліматичні зрушення, що відбувалися в кінці

Атлантику – ранніх стадіях Суббореалу, призвели до похолодання і осушення клімату, а отже і зрушення меж кліматичних зон. Це, відповідно, спричинило до ще більш активного переселення індоєвропейського населення з причорноморського степу в ареал «Старої Європи», і утворення так званих «курганних» ранньобронзових культур [38; 32]. Кліматичні зміни доволі точно визначені природничими методами і вдало корелюються з динамікою змін в середовищі КІС Кукутень-Трипілля. Тому очевидним є синхронізація типу Софіївки з піком аридизації, тобто осушення за хаджібейської регресії [9, с. 41]

Переорієнтація скотарства з великої рогатої худоби на дрібну, ще не означала припинення культивування злакових культур. Доводом цьому є палеоботанічні матеріали у вигляді відбитків пливчастого вівса на посуді з поселення Козаровичі [28, с. 45]. Дотичними свідченнями є вагома складова інвентарю з кремацийних могильників у вигляді зубчастих крем'яних серпів на пластинах, з характерним люстром від зрізання колосків злакових культур [34] і наявність рогових мотик на поселеннях, як Сирець 1 [10, с. 8].

Питань реконструкції палеоекономіки завжди було актуальним, особливо для визначення культурної приналежності пізньотрипільського населення. На землеробсько-скотарський спосіб його ведення вказували ще В.В. Хвойка, С. Магура і К. Коршак [25, с. 97–112; 19, с. 9–50]. С. Магура порівнював топографію поселень, як додатковий фактор визначення типу практикуючого господарства, а К. Коршак залучив широкий спектр етнографічних даних, висновки тогочасних провідних ботаніків і широкі аналогії з інших пам'яток енеоліту-бронзи Європи, доводячи теорію, за якою пізньотрипільське населення культивувало пшеницю, ячмінь, просо, жито і коноплю. Також вчений провів аналіз виробничих можливостей інвентарю, серед якого виділив рогові і кам'яні мотики, крем'яні серпи, зернотерки і ступи, а також випалені ями для зберігання зерна. Спираючись на проаналізовані дані К. Коршак реконструював розвинений землеробський стиль, не лише для середнього Трипілля, а й для поселень заключного етапу, використовуючи матеріали з поселення Кирилівські висоти. Реконструйовані соціально-економічні відносини мали характер колективного господарювання і власності [19, с. 9–50]. Дані роботи заклали основу дискусії, в якій Е.Ю. Кричевський причинами, що призвели до зміни образу пізньотрипільських пам'яток відносно розвиненого Трипілля, визначав перехід до повного скотарства. Докази цьому

дослідник шукав у заміні наземних глинобитних жител заглибленими землянками і розташуванні частини поселень в заплавах [20]. Пізніше дана гіпотеза неодноразово критикувалася, остаточно відійшовши в минуле після обґрунтування її хибності В.О. Круцом [21].

Загальноприйнятою є думка, що житлове будівництво населення софіївської групи пам'яток характеризується відходом від традицій наземних глинобитних будівель на користь землянок. Після руйнування такі об'єкти утворювали собою ями заповнені золою, кістками і керамікою, з вогнищем на рівні підлоги [21, с. 119]. Їх було виявлено дослідженнями В.В. Хвойки на Кирилівських висотах [16] і в Бортничаях, що пізніше розкопували Н.П. Амбургер і Т.Д. Белановська, Ю.М. Захаруком на Сирці 1 [11] і В.О. Круцом в Пирогово і Козаровичаях [21]. Аналогічна традиція побутувала й на сусідніх городсько-волинських пам'ятках, звідки населення періодично проникало в Київське Подніпров'я. Часто на софіївських поселеннях не фіксуються будь-які об'єкти крім невеликих господарських ям, що трактується дослідниками як прояв їх короткочасовості [23], що може бути свідченням будівництва наземних дерев'яних споруд легкої конструкції.

Тому, можна припустити, що з поширенням баденських рис в кераміці на західних троянівських поселеннях початку С II [41], відбувається й переймання рис житлового будівництва. Одним з проявів переселення городсько-троянівського населення в Київське Подніпров'я на початку С II є поселення Кошіївка 8 [15]. На ньому було зафіксовано залишки від наземних ледь заглиблених в ґрунт жител. Переселення з Волині може бути пов'язане з рухом бринзено-жванецького населення у Верхнє Подністров'я, а також наступом носіїв культури кулястих амфор. Останні витіснили городсько-троянівське населення в Київське Подніпров'я, куди баденські риси могли потрапити разом з ними. Очевидно, що тут населення пізньолюкашівських традицій могло змішатися з новоприбулою общиною, свідченням чого є синкретичні риси кераміки з Кошіївки 8. Таким чином, склалися ранні софіївські пам'ятки, що існували з 3200 до 3000 рр. до н.е. Можливий і альтернативний варіант, про який зазначав М.Ю. Відейко, за яким між пізньолюкашівськими і софіївськими типами існував певний хронологічний розрив [2]. Він може бути заповнений лише в разі подальших досліджень, особливо в Нижньому Подесенні, насиченому пізньотрипільськими пам'ятками.

Пізня фаза існування софіївського типу, з яким пов'язані кремациї, була найбільш бурхливою на події. В цей час вони контактували

з населенням культури Пивиха, що маркується появою особливого стилю у виготовленні і прикрашанні посуду (перлини під краєм вінець і т. ін.), особливо поширеного на лівобережних поселеннях Біле Озеро 1, Городок 2 [29].

Все це свідчить про грандіозні зміни, в результаті яких Київське Подніпров'я було інкорпороване в середовище культур Центральної і Східної Європи, що стало можливим завдяки посиленню мобільності населення. За часів розвинутого Трипілля і початку пізнього етапу С I, культурні впливи поширювались повільніше, часто разом із землеробсько-скотарським населенням, яке мало на певний час осідати, поетапно освоюючи нові території. В середині – кінці IV тис. людство стає більш рухливим, опановуючи перший колісний транспорт, свідченням чого є зображення возу на горщику з Броночіце [33]. Поширення укладу патріархального суспільства, притаманного індоєвропейським курганним культурам, призво-

дить до поступового виділення військового прошарку на чолі з вождями. Стає все більш поширеним торгівля і накопичення ресурсів, що призвело до укріплення поселень і розповсюдження зброї. Погіршення клімату штовхало цілі групи племен до переселення, що призводило до частих воєнних сутичок, які закінчувалися втратою слабшими колективами найціннішого – худоби.

Остаточне зникнення пізньотрипільського населення в Подніпров'ї, спочатку пов'язувалося В.О. Круцом з міграціями давньоямних племен, які витіснили їх на Східну Волинь, де ті в свою чергу змішалися з городсько-волинським населенням [21, с. 156]. Але з огляду на радіокарбонне датування і особливості матеріальної культури, очевидно, що пам'ятки городського типу співіснували із софіївськими і стали основою для їх утворення, а не навпаки. Тому, в кінці першої третини III тис. до н.е. софіївське населення остаточно розчинилося в складі прийшлої культури кулястих амфор.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авилова Л.И. Погребальный обряд земледельческих культур неолита Юго-Восточной Европы: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / Л.И. Авилова. – М., 1984. – 16 с.
2. Відейко М.Ю. Питання реконструкції та походження поховального обряду могильників софіївського типу / Михайло Юрійович Відейко // Археологія. – 2000. – С. 90–100.
3. Відейко М.Ю. Ахітектура поселень трипільської культури VI–III тис. до н.е. / Відейко М.Ю., Терпиловський Р.В., Петрашенко В.О. // Давні поселення України. – К., 2005. – С. 10–81.
4. Даниленко В.Н. К вопросу о месте Киево-трипольской культуры в этногенетическом процессе / Валентин Николаевич Даниленко // КСИА АН УССР. – 1953. – С. 81–83.
5. Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья / Валентин Анисимович Дергачев. – Кишинев : Штиинца, 1980. – 280 с.
6. Дергачев В.А. Погребальные комплексы позднего Триполья / В.А. Дергачев, И.В. Манзура. – Кишинев: Штиинца, 1991. – 337 с.
7. Дергачев В.А. О скипетрах, о лошадях, о войне: Этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас / Валентин Анисимович Дергачев. – СПб. : Нестор-История, 2007. – 488 с.
8. Дергачев В.А. Динамика развития домашнего стада неолита-бронзы юга Восточной Европы как возможный индикатор палеоклиматических изменений прошлого / Валентин Анисимович Дергачев // Археологические памятники Восточной Европы. – 2009. – С. 237–238.
9. Дяченко А.В. Эстетические колебания уровня Черного моря и динамика развития населения кукутень-трипольской общности / Александр Викторович Дяченко // Stratum plus. – № 2. – 2010. – С. 37–48.
10. Захарук Ю.Н. Софиевський могильник (Новые источник к изучению эпохи меди-бронзы в Среднем Поднепровье): автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / Захарук Юрий Николаевич. – Львов, 1952. – 16 с.
11. Захарук Ю.М. Поселения софіївського типу в околицях Кисва / Юрій Миколайович Захарук // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1956. – С. 111–115.
12. Збеневич В. Г. Хронологія пізнього Трипілля / Володимир Гецелевич Збеневич // Археологія. – 1972. – Вип. 7. – С. 3–25.
13. Івакін В.Г. Археологічні дослідження 2010 р. в районі літописного «Красного двору» Всеволода Ярославича / Всеволод Глібович Івакін, Олександр Сергійович Кириленко // Могиланські читання 2010. Проблеми збереження та вивчення музейних пам'яток. – К., 2011. – С. 360–364.
14. Кириленко О.С. Краєзнавчий етап дослідження трипільської культури на Київщині / Олександр Сергійович Кириленко // Історико-краєзнавчі дослідження Фастівщини. – Фастів : ФДКМ, 2014. – №1–2. – С. 45–62.

15. Кириленко О.С. Пізні Трипілля Середнього Подніпров'я в контексті інокультурних впливів / Олександр Сергійович Кириленко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія. – К., 2014. – Вип. 2. – С. 23–26.
16. Козловська В.Є. Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині / В.Є. Козловська // Чернігів і північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 42–61.
17. Колесников А.Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций / А.Г. Колесников. – К., 1993. – 151 с.
18. Конопля В.М. До питання про укріплені поселення періоду енеоліту на території України / Віталій Михайлович Конопля // Фортеця: збірник «Тустань»: на пошану Михайла Рожка. – Луцьк : Камула, 2009. – Кн. 1. – С. 170–178.
19. Коршак К.Ю. Землеробство давніх родових громад середнього Подніпров'я / К.Ю. Коршак // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – К., 1935. – Кн. 5–6. – С. 9–65.
20. Кричевский Е.Ю. О процессе исчезновения трипольской культуры / Е.Ю. Кричевский // МИА. – М.-Л., 1941. – № 2. – С. 245–253.
21. Круц В.А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья / Владимир Афанасьевич Круц. – К., 1977. – 157 с.
22. Круц В.О. Роль тваринництва в економіці трипільської культури / Володимир Опанасович Круц // Археологія. – К., 1998. – № 4. – С. 134–144.
23. Лысенко С.Д. Исследование позднетрипольского поселения у села Малая Снетынка на Фастовщине в 1994 году / Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Полищук С.С. // Восточноевропейский археологический журнал. – 2001. – № 4. – С. 56–59.
24. Лысенко С.Д. Киево-Фастовский участок северной ветки трансевропейского лесостепного пути / Сергей Дмитриевич Лысенко // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. – К.-Фастів, 2005. – С. 114–119.
25. Магура С.С. Питання побуту на підставі залишків Трипільської культури. Трипільська культура на Україні / С.С. Магура. – К., 1926. – С. 97–113.
26. Мовша Т.Г. Поздний этап трипольской культуры / Тамара Григорьевна Мовша // Археология СССР. – К., 1985. – Т. 1. – С. 223–263.
27. Осадчий Р.М. Укріплене поселення біля с. Корнин / Р.М. Осадчий // Праці науково дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 128–131.
28. Пашкевич Г.О. Рільництво племен трипільської культури / Галина Олександрівна Пашкевич, Михайло Юрійович Відейко. – К., 2006. – 142 с.
29. Роздобудько М.В. Энеолитические памятники Левобережья Среднего Днепра / М.В. Роздобудько, А.В. Юрченко // Археологические памятники Восточной Европы. – 2009. – Вып. 13. – С. 254–256.
30. Хвойка В.В. Каменный век Среднего Поднепровья / В.В. Хвойка // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г. – М., 1901. – Т. 1. – С. 736–812.
31. Якубенко О.О. Керамічний комплекс з пізньотрипільського поселення Євмінка 1 на Чернігівщині (із зібрання Національного музею історії України) / Олена Олександрівна Якубенко, Олександр Сергійович Кириленко // The Cucuteni-Tripillia cultural complex and its neighbours. Essays in memory of Volodymyr Kruts. – Lviv: Astrolabe, 2015. – P. 441–462.
32. Anthony D.W. The Horse, the Wheel and the Language. How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World / D.W. Anthony. – Princeton: Princeton University Press, 2007. – 545 p.
33. Bakker J. The earliest evidence of wheeled vehicles in Europe and the Near East / Bakker J., Kruk J., Lanting A., Milisauskas S. // Antiquity. – 1999. – № 73. – P. 778–790.
34. Budziszewski J. Flint materials from cemeteries of the sofievka type / J. Budziszewski // Cemeteries of the Sofievka type: 2950–2750 BC. Baltic-Pontic Studies, vol. 3, Poznan. – 1995. – P. 148–190.
35. Kadrov S. Pottery stylistics of the Sofievka-Type, genetic-cultural qualification / Kadrov S., Koško A., Videiko M. // Baltic-Pontic Studies. – Poznan, 1995. – Vol. 3. – P. 200–213.
36. Kadrov S. Absolute chronology of the Sofievka type in the light of «wiggly matching» analysis / S. Kadrov // Baltic-Pontic Studies. – Poznan, 1995. – Vol. 3. – P. 141–148.
37. Kosko A. Origins of neolithic-eneolithic cremation rites in Europe and Sofievka type rituals / A. Kosko, M. Videiko // Baltic-Pontic Studies. – Poznan, 1995. – Vol. 3. – P. 247–258.
38. Gimbutas M. The prehistory of Eastern Europe / M. Gimbutas. – Cambridge, Massachusetts, 1956. – 220 p.
39. Petrougne V.F. Petrographical-litological characteristics of stone materials from late-Tripolye cemeteries of the sofievka type / V.F. Petrougne // Baltic-Pontic Studies. – Poznan, 1995. – Vol. 3. – P. 190–199.

40. Pipes M-L. Assessing the archaeological data for wool-bearing sheep during the Middle to Late Neolithic at Bronocice, Poland / Pipes M-L., Kruk J., Milisauskas S. // *Animal Secondary Products. Domestic Animal Exploration in Prehistoric Europe, the Near East and the Far East.* – Oxford, 2015. – P. 80–102.
41. Videiko M. Baden Culture Influence to the East of the Carpathian Mountains / M. Videiko // *The Baden Complex and the Outside World.* Eds. M. Furholt, M. Szymt, A. Zastawny. – Bonn, 2008. – P. 289–298.

© Александр Кириленко
(Киев)

НАСЕЛЕНИЕ СОФИЕВСКОГО ТИПА ПАМЯТНИКОВ КИЕВСКОГО ПОДНЕПРОВЬЯ КАК СВИДЕТЕЛЬСТВО УПАДКА ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье приведены сведения о населении финала Трипольской культуры Киевского Поднепровья, известного по памятниками софиевского типа второй половины этапа С II (3200/3100 – 2800 гг. до н.э.). Рассматриваются вопросы хозяйства, которое через общие тенденции в климатических изменениях ориентировалось на мелкий рогатый скот и выращивания злаков. Усиление военных конфликтов проявилось в укреплении поселений (возможно племенных центров), увеличении количества оружия, выделении военной верхушки, что отразилось в появлении кремационных могильников. Активные обменные и культурные контакты инкорпорировали население Киевского Поднепровья в среду раннебронзовых культур Центральной и Южной Европы – шаровидных амфор, Баден-Костолац-Коцопени I-III, Чернавода II.

Ключевые слова: позднетрипольское население, Киевское Поднепровье, софиевский тип памятников, этап С II, кремационные могильники, баденизация.

© Oleksandr Kyrylenko
(Kyiv)

POPULATION OF THE SOFIEVKA TYPE IN KYIV REGION AS A MANIFESTATION OF DECLINE THE TRYPILLIAN CULTURE

After researching in the middle of XX century the cremation burials in Sofievka, Chervonyi Hutir, Zavalivka and Chernin Y. Zaharuk proposed to allocate them in a separate type of late Trypillya culture. Subsequently, V. Kruts explained their formation as a natural development under the influence of Yamna culture population. Another explanation was proposed after making several researches by ukrainian-polish team of archaeologists. S. Kadrow, A. Kosko, M.Y. Videyko identified among the ceramics of Sofievka type some ornaments, that do not have analogues among previous trypillian dishes. Analogues were found in ceramics of Central and South-Eastern Europe cultures – Baden-Kostolac-Cotofeni I-III and Chernavoda II. Looking for an explanation of the appearance of cremation ceremony resulted in finding the closest analogues in Polgar culture, that is a genetically base for Baden culture. Defining the absolute dates of Sofievka burials (within the period of 2920–2790 BC) has shown, that they are synchronized with the latest stages of Baden circle cultures. The hypothesis of indirect multistage origin of Sofievka type and, particularly, burials from Polgar culture, that had disappeared 500 years before the cremation in Kyiv Dnieper region appeared, is not rejected. Therefore, in the end of 90-s of XX century the syncretic nature of Sofievka type, that was founded by immigrants from Volyn, known by Gorodsk-Troyaniv settlements, was confirmed. This population contacted on the West with tribes of Funnel Beaker culture, which also had been influenced by the process of badenisation. That is why elements of Baden culture may have come in Kyiv Dnieper region with population of Gorodsk type, that was displaced from Volyn by population of the Globular Amphora culture. The question is, whether the Sofievka sites appeared from late Lukashi type or there was a chronological break. Obviously, the Sofievka settlements were made by different population: late Lukashi, migrants from the West and population of Yamna culture (Pyvyha type).

During this period the transition from Atlantic to Subboreal took place, that appeared in total cooling and climate drying. The population of Dnieper region responded to this by increasing the role of small cattle in the herd. This is evidenced by increase of settlements in floodplains and the predominant mass of sheeps and goats bones in Cyrec I settlement. At the same time, they have not stopped growing cereals. Sheep as the major animal in household of early bronze culture was cultivated not only for meat, but also for making cloth. Maybe, Sofievka population, similarly to badenized culture of Funnel Beake in Bronochice, also produced woolen fabric as the major exchange object. The active sharing is confirmed by cooper ware, plates made of Volyn silicon, battle axes made of Transcarpathian and another materials, amber, turquoise and geshyr jewelery, which were imported from the Baltic and Caucasus.

Intensifying of exchanging processes, the wheeled transport appearance, climate changes – all these stimulated the population to active migration in search for better places. Thus, Volyn – the area with valuable deposits of flint – was constantly colonized by different people. Kiev Dnieper, unlike the previous times, was no longer a suburb. These lands were on the way of Indo-European cultures migration. Constrained military relations between local and new-arrived populations are evidenced by ditch fortified settlement Kozarovich, that may have been a tribal center, and increase in the number of weapons. Thus, after 2800 BC Sofievka population was absorbed by Globular Amphora culture.

Keywords: late trypillian population, Kyiv Dnieper, Sofievka type sites, phase C II, cremation burial, badenization.

До редакції надійшла 02.02.2015.